

Jrg. 2, 2008

RUBENS BULLETIN

KONINKLIJK MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN ANTWERPEN

AANBIDDING DOOR DE KONINGEN

“Opus vere basilicum & stupendum.” Devotionele profilering en persoonlijk zielenheil: de inrichting van het hoogkoor van de Antwerpse Sint-Michielsabdij en de abten Matheus Irsselius (1541-1629) en Johannes Chrysostomos Van der Sterre (1591-1652)

Valérie Herremans

Inleiding

Het hoogaltaarretabel van de Antwerpse Sint-Michielsabdij is het laatste decennium behoorlijk wat aandacht te beurt gevallen en wel in de vorm van twee gestoffeerde artikelen van de hand van Haeger.² Zij voerde een diepgaand onderzoek uit naar het contrareformatorische karakter van de hele opdracht, schilderij en bekronende sculptuur. Zij toonde op overtuigende wijze aan dat bepaalde specifieke klemtonen tot doel hadden vanuit de norbertijnerspiritualiteit een opvallend expliciete antiprotestantse boodschap te formuleren. In het kader van de inhoudelijke consistentie van het iconografische programma komt zij tot de hypothese, in de tweede bijdrage zelfs these, dat de meer dan levensgrote sculpturen boven op de portiek in een andere volgorde werden opgesteld dan bij de heroprichting van het retabel te Zundert werd aangehouden.

De bedoeling van deze bijdrage is enerzijds de bespreking van een aantal elementen die Haegers reeds uitvoerige analyse nog kunnen aanvullen en anderzijds de weergave van de bronnen die aan de basis hebben gelegen van de digitale reconstructie die op de dossierpresentatie ‘Rubens doorgelicht’ wordt voorgesteld. Naast het belang van de funeraire context van deze indrukwekkende constructie zal hieruit echter ook de onjuistheid van Haegers finale conclusie met betrekking tot de schikking van de beeldhouwwerken blijken.

1) Sanderus [1660], p. 32.

2) Haeger (1997); idem (2005).

Funerair perspectief

Vlieghe expliciteert in het *Corpus Rubenianum*³ voor het eerst de relatie van het eveneens door Rubens geschilderde portret van abt Matheus Irsselius, de opdrachtgever van de opluistering van het hoogaltaar, met het altaarstuk van het hoofdaltaar. Dit nieuwe gegeven richtte de aandacht voor het eerst op de funeraire dimensie van deze complexe opdracht. Het zou immers om een epitaafportret gaan, dat zelfs een visuele interactie met het hoogaltaar onderhield. De opdrachtgever wordt voorgesteld in aanbidding terwijl zijn blik gericht is op iets buiten het raam van het schilderij, *in casu* het hoogaltaarretabel. Hiermee sluit het portret aan bij een traditie waarbij opdrachtgevers in zogenaamde eeuwigdurende aanbidding worden voorgesteld, die onder meer haar uitdrukking vindt in sommige bisschopelijke grafmonumenten in kathedrale kerken. De aanbidding van het H. Sacrament tijdens het heilige misoffer of bij andere gelegenheden droeg bij leven concreet bij tot het zielenheil van de betrokkene in het hierna maals. Met de uitbeelding hiervan hoopte men als ware over de grens van de dood heen nog steeds hetzelfde te bewerkstelligen.

Naar aanleiding van de keuze om dit portret in de dossierpresentatie 'Rubens doorgelicht' opnieuw in samenhang met het altaarstuk te tonen, drong zich de vraag op waar dit portret dan wel precies in het hoogkoor stond opgesteld. Van de verdwenen abdijkerk zijn tot op heden immers geen iconografische bronnen aan het licht gekomen die de inrichting van het hoogkoor tot onderwerp hebben. Een grondig onderzoek van de beschikbare gepubliceerde bronnen heeft hierover heel wat gegevens prijsgegeven.

Hieruit blijkt dat het hoogkoor van de abdijkerk in het teken stond van de nagedachtenis van de twee abten die een cruciale rol hebben gespeeld bij zijn inrichting. Op 27 mei 1614 wordt Matheus Irsselius op 72-jarige leeftijd gewijd als abt. Hij overlijdt in 1629 op 88-jarige leeftijd.⁴ Johannes Chrysostomos Van der Sterre, die ten tijde van het abbatiaat van

Irsselius als prior van de abdij fungeert, volgt hem op en zal gedurende 23 jaar, tot aan zijn dood in 1652, de kloostergemeenschap in goede banen leiden.

Stadsarchivaris Génard diende zich bij afwezigheid van relevante archiefbronnen in 1859 voor de uitgave van de *Graf- en gedenkschriften* van de verdwenen abdijkerk ook al te baseren op oudere publicaties. Niettemin is hij in staat een coherent beeld van de inrichting van het hoogkoor te schetsen (bijlage 5). Hieruit blijkt dat deze sacrale ruimte op systematische wijze in het teken staat van de herdenking van de beide prelaten. Hierbij was de evangeliezijde voorbehouden aan Irsselius en de epistelzijde aan Van der Sterre. Aan elk van hen zijn drie commemoratieve teksten gewijd die elk met een specifiek gedenkteken verbonden zijn.

De beide prelaten werden begraven voor het hoogaltaar, zoals blijkt uit de situering van de grafstenen die van wit marmeren letters voorzien waren. Vervolgens bevonden zich in overeenstemming met de bronnen aan weerszijden in de ruimte vóór het hoogaltaar twee marmeren gedenktekens met vergulde inscriptie. Aangezien zich aan de buitenzijde van de koorafsluiting twee gelijkaardige herdenkingsteksten voor de beide abten bevonden, kan men redelijkerwijze veronderstellen dat de eerst vermelde gedenktekens geïntegreerd waren in de koorafsluiting. Op deze wijze werd een tekst voor de kloosterlingen aan de binnenzijde en één voor de leken aan de buitenzijde voorzien.⁵

Tot slot vermeldt Génard ook nog twee teksten die op een epitaaf met een geschilderd portret waren aangebracht. Vreemd genoeg stelt hij dat deze portretten zich in de ruimte áchter het hoogaltaar bevonden. Afgaande op de grondplannen die van de kerk beschikbaar zijn en er van uitgaande dat het wellicht de bedoeling was dat de portretten aan weerszijden van het hoogaltaar toch voor de kloosterlingen vanuit het liturgische koor (waar het koorgestoelte opgesteld stond) tijdens het officie zichtbaar moesten zijn, waren zij waarschijnlijk op de twee flankerende zuilen iets

3) Vlieghe (1987), pp. 204-206.

4) Sanderus [1660], p. 18.

5) De Sint-Michielsabdijkerk was, in tegenstelling tot wat gebruikelijk was, toegankelijk via twee deuren aan de oostzijde van de kerk, aan weerszijden van de centrale straalkapel. Via de kooromgang konden de gelovigen de verschillende kapellen, waaronder deze gewijd aan het H. Sacrament aan de noordzijde en het schip van de kerk bereiken.

achter het hoogaltaar opgehangen. Deze conclusie wordt bevestigd door een passage uit de *Acta Sanctorum* (bijlage 4), die duidelijk stelt: “Effigies vero, picta manu Rubenii, pendet ad proximam qua chori fornicem sustinet columnam.”⁶

Het portret van abt Irsselius aan de linkerzijde is van de hand van Rubens en bevindt zich in het Statens Museum te Kopenhagen. Het kreeg een plaats in de dossierpresentatie. Zijn pendant, met de voorstelling van abt Van der Sterre, wordt door Génard eveneens op naam van Rubens geplaatst (bijlage 5).⁷ Hier vergist de geschiedschrijver zich. Behalve dat geen van de andere bronnen dit vermeldt – de *Acta Sanctorum* vermelden enkel “devotissime pictam” – is er is ook geen werk met dit onderwerp van Rubens’ hand bekend.⁸

Pater K. Vander Eyken heeft in 1988 reeds gewezen op een portret van Van der Sterre dat op naam van Abraham Van Diepenbeek wordt geschreven.⁹ De opzet van deze beeltenis is opmerkelijk gelijkaardig¹⁰, zij het in spiegelbeeld. Ook de afmetingen zijn min of meer gelijkaardig: 125,9 x 106,8 cm. Het lijkt inderdaad aannemelijk dat dit schilderij de tegenhanger is van het Rubensportret. De beide stichters waren dus naar elkaar toe gericht, met in het midden het indrukwekkende hoogaltaarretabel, waar zij hun devote aandacht op richtten. De huidige bewaarplaats van het portret van abt Van der Sterre kon nog niet achterhaald worden. Het werk werd in 1966 door Christie’s Londen geveild. In het recente artikel van het Beaujean in het *Allgemeines Künstlerlexikon* wordt het niet vermeld.¹¹

6) *Acta Sanctorum Junii*, p. 957.

7) Génard (1859b), p. 12.

8) Met betrekking tot de portretten van de beide abten heerst in de literatuur enige verwarring. Dit is wellicht te wijten aan verschillende factoren, met name de omgekeerde oriëntatie van de kerk met betrekking tot de hoofdtoegang, waardoor links en rechts multi-interpretabel zijn en het feit dat het portret van Irsselius volgens Mols op een onbekend ogenblik op een andere plaats in de abdij werd ondergebracht, zie [De Wit] (1910), p. 150. Zo lezen we in Génards “Verhandeling over de Sint-Michielsabdij” over het Irsseliusportret: “[...] het afbeeldsel des kunstminnende prelaets, door den zelfden meester geschilderd, werd in een marmeren gedenkteeken aen den regten kant der choir geplaatst. [...]” Génard (1859a), p. LIV.

9) Steadman (1982), p. 91 en fig. 24 ; Vander Eyken (1988), p. 70.

10) Andere abtportretten tonen de prelaten meestal zittend op een stoel.

11) Beaujean (2000), pp. 260-262.

Vander Eyken, die nochtans de *Acta Sanctorum* als bron heeft gebruikt, zoals blijkt uit de verwijzing naar de passage met betrekking tot het schilderij van Van Diepenbeek¹², vermeldt dat abt Van der Sterre initieel voor het altaar in de kapel van O.-L.-Vrouw-van-Peis-en-Vree begraven zou zijn en pas in 1660 zijn uiteindelijke rustplaats voor het hoogaltaar kreeg. Ook het portret van Van Diepenbeek zou pas op dit ogenblik naar het hoogkoor verhuisd zijn. De bron waarop hij zich hiervoor baseert, blijft hij ons schuldig en we hebben deze zelf evenmin kunnen achterhalen. Mogelijk baseerde hij zich op Sanderus die vermeldt dat de abt “voor het altaar van de Maria, stadspatrones van Antwerpen en bijzondere patrones van de orde”, begraven werd (bijlage 3).¹³ Hiermee wordt echter niet het altaar van de Mariakapel achter het hoogaltaar bedoeld, maar wel degelijk het hoogaltaar dat volgens Van der Sterre zelf deze dedicatie droeg (cf. infra). Dat de abt niet herbegraven werd maar vanaf het begin zijn graf voor het hoogaltaar tegenover dat van zijn voorganger Irsselius kreeg, lijkt een meer aannemelijke conclusie.

Norbertijnerspiritualiteit in dienst van de contrareformatie

De aanwezigheid van de graven van de beide kloosteroversten samen met de verschillende gedenktekens en hun beider portretten, sluit aan bij hun nauwe betrokkenheid bij de totstandkoming van het hoogaltaarretabel. Abt Irsselius vanzelfsprekend als bouwheer, zijn opvolger Van der Sterre die ten tijde van de opdracht prior was, niet alleen als begeesterde voortzetter van het inrichtingsprogramma, maar wellicht ook als inhoudelijk adviseur. Zijn bevlogenheid en intellectuele capaciteiten die onder meer blijken uit verschillende publicaties, laten dit alleszins veronderstellen.¹⁴

12) Vander Eyken (1988), p. 70.

13) Sanderus [1660], p. 20.

14) Zie ook Haeger (1997), p. 71.

a) De twee centrale devotionele aandachtspunten in de norbertijner-spiritualiteit: het H. Sacrament en de Onbevleete Ontvangenis

Haeger analyseerde al uitvoerig de voorstelling op het altaarstuk, de *Aanbidding door de koningen*, en de iconografie van de retabelsculptuur in het licht van de contrareformatie en de norbertijnse invulling hiervan in de specifieke Antwerpse context. Wij nemen de vrijheid om haar opvattingen hieronder met de onze aan te vullen.

Vooreerst willen we er op wijzen dat de twee themata die in het iconografische programma van de hoogaltaaropluistering bijzondere aandacht krijgen, de verering van het H. Sacrament en van Maria, van bij de stichting van de orde in de twaalfde eeuw reeds centrale devotionele objectieven van de premonstratenzerorde waren. Wie de zeventiende-eeuwse statuten er op naslaat, belandt al snel bij deze twee spirituele doelstellingen die specifiek aan de stichter, Norbertus van Prémontré, te danken zijn¹⁵: de *Cultus eucharisticus*¹⁶ en de *Cultus marianus*.¹⁷ Het zijn dus geen thema's die als gevolg van de contrareformatie naar voor geschoven worden, zij worden als het ware op de contrareformatie context geprojecteerd en op een nieuwe, 'actuele' manier ingevuld.

Deze originele nobertijnerspiritualiteit sluit echter wonderwel aan bij de premissen van de katholieke reformatie. In haar bijdrage over het voormalige hoogaltaar van de Antwerpse Sint-Michielsabdij wijst Haeger reeds op de nadrukkelijke vermelding van de aanbidding in het Tridentijnse decreet over de eredienst en de verering van het Allerheiligste Sacrament.¹⁸ De kerkelijke richtlijn verwijst naar de aanbidding van de mens

geworden Verlosser door de koningen als bewijs voor de *latria* die men aan het H. Sacrament verschuldigd is. De tekst stelt: "Nam illum eundem Deum praesentem in eo adesse credimus, [...] quem Magi procidentes adoraverunt [zie Mt 2,11]." ¹⁹ Als bron wordt verwezen naar het evangelie volgens Matteüs: "et intrantes domum invenerunt puerum cum Maria matre eius et procidentes adoraverunt eum et apertis thesauris suis obtulerunt ei munera aurum tus et murrum."²⁰ De Waarachtig Aanwezige Christus wordt in het aanbiddinggebeuren op suggestieve wijze gesymboliseerd door het pasgeboren kind.²¹ Het tafereel krijgt zijn volledige, instructieve betekenis in het licht van de concrete aanwezigheid van de eucharistie op het altaar, hetzij tijdelijk tijdens de misviering of expositie, het uitstellen van het H. Sacrament in een monstrans ter verering buiten de misviering, hetzij permanent in het sacrarium.

Een belangrijk gegeven is het feit dat eucharistische reserve in dit geval ook inderdaad op het altaar werd bewaard en wel in een uit kostbaar marmer vervaardigd tabernakel aan de achterkant van het retabel (bijlage 2).²² Met andere woorden, de *Aanbidding door de koningen* vormt als het ware het visuele *exemplum* voor de verering die de gelovigen verplicht zijn aan het op het altaar aanwezige H. Sacrament, aangezien Christus hierin daadwerkelijk present is. Het tafereel reflecteert de cruciale katholieke doctrine van de *praesentia realis* of Waarachtige Aanwezigheid. Een mogelijk originele inscriptie op het lijstwerk boven het altaarstuk alludeert op dit symbolische karakter: "*INCARNATO REGI DEO S[ACRUM]*." Het altaar is

15) De overige, "*Laus Dei in choro, Zelus animarum & Spiritus jugis poenitentiae*", zijn meer algemene doelstellingen die derivieren van het feit dat het om een orde van reguliere kanunniken gaat die een zowel een actief als een contemplatief bestaan leiden en aan het monastieke karakter van de orde.

16) *Statuta candidi et canonici Ord. Praemonstratensis renovata ac anno 1630 [...] imposita*, (1631), pp. 1 e.v. Hoofdstuk I: *De tremendo Altaris Sacramento*.

17) De mariale devotie wordt uitgedrukt in de klemtoon die in de norbertijnse liturgie op de H. Maagd ligt. Dagelijks werd ter ere van haar een mis, *De Beata*, opgedragen. Op bepaalde dagen werden aan het officie ook de getijden van O.-L.-Vrouw toegevoegd. Ardura (1995), p. 43 ; Xsters (1959-60), dl. 4, p. 229.

18) Haeger (1997), p. 48, noot 9.

19) Dit kerkbesluit werd geformuleerd tijdens de dertiende sessie van de kerkvergadering onder leiding van paus Julius III op 11 oktober 1551. Vrij vertaald: "Omdat we geloven dat God hierin aanwezig is, [...] die de Wijzen knielend aanbaden, [...]"

20) "11 Ze gingen het huis binnen en vonden het kind met Maria, zijn moeder. Ze wierpen zich neer om het eer te bewijzen. Daarna openden ze hun kistjes met kostbaarheden en boden het kind geschenken aan: goud en wierook en mirre" (N.B.V.).

21) In zeker opzicht is dit parallelisme geen nieuwigheid in de Nederlanden. Hoewel niet geheel gelijklopend, sluit de gedachte toch enigszins aan bij het verband dat reeds in de schilderkunst van de Vlaamse Primitieven werd gelegd tussen de incarnatie (*Annunciatie/Geboorte*) en de transsubstantiatie. Daar waar men hier het metafysische overgangsmoment als referentiepunt koos, gaat het bij de barokke *Aanbidding* om de daad van de (verplichte) verering, verbonden met (het geloof in) de aanwezigheid van Christus. Zie Lane (1984), pp. 57 e.v.

22) Van der Sterre (1629), p. 58.

toegewijd aan (Christus) Koning, de mens geworden God.²³

Niet alleen verwijst de aanbidding van de mens geworden Zoon van God naar de aanbidding van het H. Sacrament, de norbertijnerorde heeft ook een bijzondere band met het eigenlijke thema. De professie van de eerste ordeleden zou namelijk plaatsgevonden hebben tijdens de kerstnacht van het jaar 1121.²⁴ Opmerkelijk is dat deze gebeurtenis ook daadwerkelijk in de abdijkerk voorgesteld wordt en wel in een crypte onder het altaar. Deze was toegankelijk via een ingang onder het tabernakel aan de achterkant van het altaar (bijlage 2).²⁵ Volgens Van der Sterre bevonden zich hier immers schilderijen die Maria en Jozef voorstelden die een albasten beeld van het kind Jezus omringden, net als in de stal van Bethlehem. Ze werden vergezeld niet alleen van engelen maar ook van de H. Norbertus en zijn gezelschap: de paters Hugo, Evermodus, Antonius, Walterus, Milo, Richardus, Waltmannus Henricus enz. Net als de Wijzen voordien hadden gedaan, bieden ze Hem wierook, mirre en goud aan. Maar in dit geval staan de geschenken voor de drie evangelische geloften die ze afleggen: het geven van het goud voor de armoede die wordt nagestreefd “Aurum scilicet paupertatis”, de myrre voor de kuisheid “Myrrham castitatis”, en wierook voor de gehoorzaamheid “ac obedientiae Thus” (bijlage 2).²⁶ In deze ‘grot’ konden de kloosterlingen deze geloften steeds hernieuwen, hetgeen vol-

23) Deze inscriptie is mogelijk geïnspireerd op de populaire veertiende-eeuwse hymne *Quem pastores laudavere*, die van de aanbidding van de pasgeboren Christus verhaalt en die in de derde strofe de tekst “Christo regi, Deo nato” bevat. Zie ook Haeger (1997), p. 65.

24) Van der Sterre verhaalt deze gebeurtenis als volgt: “Het was nu in ’t uytgaen van het jaer 1121. zijnde van het grondt-leghsel der witter ordre het 2. ende ende het hoogh-tijdt vande gheboorte Christi was aenstaende / wanneer Norberto ende de andere Godtvruchtighe religieusen goet gedocht heeft datse met eene solemnele professie vande dry evangelische beloften hen aen Godt souden verbinden: om (naer den raedt vanden H.Cyprianus) den loop van het gheestelijck leven te moghen beginnen / vande ootmoedigheyt der geboorte Christi. Soo heeft dan Norbertus met wel 40. religieuse clercken ende veel leecke-broeders op den heylige kers-nacht hem selven met de religieuse professie / tot den eeywighen dienst van het cleyn gheboren kindeken van Betlehem opghedraeghen / om te leven ende te steven onder den regel vanden H. Augustinus / met standvastigheyt inde plaetse / ende heeft alsoo sijne geheele witte ordre onderworpen aen de armoede van Christi geboorte: die daerom onder alle andere feest-daghen we mach vereeren voor haeren besonderen gheboorte-dagh / het hoogh-tijdt van kersmisse / om datse als-dan ghekipt is in de spelonke van Bethlehem / ende door de solemnele beloften gheboren inde arme cribbe Christi. Van der Sterre (1623), p. 159.

25) Van der Sterre (1629), p. 61.

26) Haeger (1997), pp. 67-68.

gens Van der Sterre aan te raden valt “[...] quorum in consortio, in sacra hac specu Religiosus quilibet vel cum ijsdem Sanctis Patribus (quod vtiliter sae-pius fecerit) vota sua religiosa renouet” (bijlage 2). Het belang van dit thema voor de orde blijkt ook uit feit dat het enkele decennia later het onderwerp vormt van Gaspar De Crayers altaarstuk voor het nieuwe hoogaltaarretabel van de abdijkerk te Averbode.²⁷

De H. Maagd die haar zegenende Zoon op de arm houdt, prijkt als meer dan levensgrote sculptuur in het midden van de retabelbekroning, traditioneel de plek voorbehouden aan een beeldhouwwerk van de kerkpatroon.²⁸ Volgens abt van der Sterre is zij echter wel degelijk - en niet Sint-Michiel - de eerste patrones van de abdijkerk: “[...] quarum media Virginis Deiparae, Ecclesiae huius Patronae primariae [...]” (bijlage 2).²⁹ Hoezo? Voor de mariale klemtoon die de Sint-Michielsabdij hiermee duidelijk in haar devotie objectieven en in stoffering van haar hoogaltaar wilde leggen, wordt de verklaring in het werk van Antonius Sanderus geboden (bijlage 3). Deze auteur verwijst op zijn beurt naar het befaamde boek van Augustinus Wichmans, norbertijn van de abdij van Tongerlo: *Brabantia mariana tripartita* uit 1632 (bijlage 3).³⁰ Wichmans motiveert uitgebreid waarom de Antwerpse abdijkerk een mariale kerk mag genoemd worden: “Ecclesia S. Michaelis quomodo Mariana?” Ten eerste verwijst hij naar de devotie van Onze-Lieve-Vrouw-op-het-Stockxken die reeds in de oude parochiekerk van Sint-Michiel, waarin de premonstratenzers hun intrek namen, had bestaan. Ook de woorden die de kloosterlingen bij hun professie in de Sint-Michielsabdij dienden uit te spreken vermelden de H. Maagd als eerste: “Offerens trado me Ecclesiae Sanctae Dei Genitricis Mariae, ac Sancti Michaelis Antverpiae &c.” Daarnaast is de H. Maagd, zoals de norbertijnerstatuten vermelden, de bijzondere ordepatrones³¹ van de premonstratenzers.

27) Rutten (1968), pp. 22-23, cat. nrs. 18 A en 18B. Vlieghe (1972), p. 199-200.

28) Herremans (2007), p. 160.

29) Van der Sterre (1629), p. 59.

30) Sanderus (1660) pp. 31-32.

31) *Statuta candidi et canonici Ord. Praemonstratensis renovata ac anno 1630 [...] imposita*, (1631), p. 5.

Opmerkelijk is het gegeven dat door H. Maagd als altaarpatrones in de gedaante van de *Immaculata* voor te stellen - ze vertrapt immers de slang van het kwade die aan de basis lag van de introductie van de erfzonde in de wereld - de suggestie wordt gewekt dat de kerk aan dit geloofsmysterie is gewijd. En dit terwijl het dogma van de Onbevleete Ontvangenis nog tot in de negentiende eeuw op officiële erkenning van de kerk zou moeten wachten. Naast het feit dat de *Immaculata* al vanaf de veertiende eeuw binnen de orde een bijzondere verering kende³², is deze keuze wellicht ook ingegeven door de rode draad van het iconografische programma: de overwinning op het kwade.³³

b) Sint-Norbertus, een geprojecteerde ‘contrareformatische’ heilige in een beladen Antwerpse context

Naast de sculptuur van de H. Maagd die, tegen de gewoonten in, in het centrum van de retabelbekroning prijkt, moet ook de aanwezigheid van een levensgroot beeldhouwwerk van de ordestichter, Sint-Norbertus, aan haar zijde als uitzonderlijk beschouwd worden.³⁴ Haeger besprak al uitvoerig de typologie die hier zeker mede aan ten grondslag heeft gelegen.³⁵ In de contemporaine strijd tegen de dwaalleer van de protestanten zag men in de zeventiende eeuw immers een parallel met de Norbertus’ Antwerpse strijd tegen de volgelingen van Tanchelm, wiens imago van ‘ketter’ in dit licht wellicht werd aangedikt.

Hedendaags onderzoek stelt immers dat de sterke polarisatie van de figuren Norbertus en Tanchelm niet alleen in zijn contrareformatische context maar ook tegen de achtergrond van de twaalfde-eeuwse kerkgeschiedenis geplaatst moet worden.³⁶ De waarheid over Tanchelm

was waarschijnlijk heel wat genuanceerder. Tanchelm zou een puriteinse monnik, een *Wanderprediker*, geweest zijn die beïnvloed was door de gregoriaanse kerkhervorming en die het slachtoffer werd van een georkestreerde lastercampagne.³⁷ De figuur van Tanchelm ontwikkelde zich tot een stereotypische, ketterse zondebok om de aandacht af te leiden van het ware probleem van de afgedwaalde seculiere geestelijken die zich bezondigden aan nicolaïsme (het huwen van priesters).³⁸

Het tanchelisme verkondigde het niet-plaatsgrijpen van de transsubstantiatie wanneer de Mis door een onwaardige (gehuwde) priester werd opgedragen. Vermits het nicolaïsme ruim verspreid was, ontwikkelde deze gedachte zich bijna tot een algemene afkeer van de H. Mis.³⁹ De twaalfde-eeuwse strijd van de heilige tegen deze dwaalleer vertaalde zich in de zeventiende eeuw naar een profilering van Sint-Norbertus als verdediger van het H. Sacrament van de eucharistie, waarvan het essentiële dogma van de Waarachtige Aanwezigheid door de protestanten betwist werd. Deze kaart wordt door abt Irsselius volop getrokken, getuige de aflaten die hij op 7 februari 1623 van paus Gregorius XV verwerft voor gelovigen die het H. Sacrament in de abdijkerk komen vereren: “Om dat den h. Norbertus eenen soo treffelijcken voorstander Gheweest is van dit hoochweerdigh Sacrament” (bijlage 1).⁴⁰

Minder belicht tot op heden met betrekking tot de prominente aanwezigheid van Sint-Norbertus op het hoogaltaar is de (ijdele) poging om het lichaam van de heilige naar de Antwerpse abdijkerk te laten verplaatsen, zodat de kerk een bijzonder belangrijke status zou verkrijgen, niet alleen voor de premonstratenzerorde maar ook als heilige plaats in het algemeen. Misschien moet dit offensief geplaatst worden tegen de achtergrond van de contemporaine ‘manifestatie’ van een jonge, strijdbare orde die net een ophefmakende, rijkelijke kerk had neergepoot in het centrum van de stad: de *Societas Iesu* (1621). Bovendien ‘promootten’ de jezuïeten hun eigen heiligen op overtuigende wijze, niet in het minst door hun

32) Reeds in de veertiende eeuw werd het feest van de Onbevleete Ontvangenis aan de liturgische kalender van de norbertijnerorde toegevoegd, tezamen met dat van de Visitatie. Ardura (1995), p. 43.

33) Haeger (1997) pp. 61 e.v.

34) Herremans (2005), pp. 191 e.v.

35) Haeger (1997), pp. 61-65.

36) Wakefield en Evans (1969), pp. 96 e.v.

37) Van Moolenbroek (2004), pp. 84-133.

38) Philippen (1934), p. 27.

39) idem p. 28.

40) *Acta Sanctorum Junii*, p. 901.

schitterende tempel aan de op dat ogenblik nog niet eens gecanoniseerde Ignatius van Loyola te wijden. Het is denkbaar dat de eeuwenoude abdij van Sint-Michiel, die na een periode van verval stilaan opnieuw tot bloei kwam, met deze krachttoer zichzelf in het religieuze landschap van de Scheldestad opnieuw *incontournable* trachtte te maken.

Na de canonisatie van de heilige in 1582 spande men zich dus in om het lichaam van de kersverse ‘contrareformatische’ heilige vanuit Maagdenburg, dat door de protestanten bezet was, naar elders over te brengen. Een van de beoogde plaatsen was de moederabdij van Prémontré, maar deze pogingen bleven tevergeefs. Er werden echter ook onderhandelingen gevoerd om het lichaam van de heilige naar Antwerpen over te brengen, als plaats waar hij succesvol ketters had bestreden en wellicht als niet mis te verstane boodschap voor de protestanten. Dit gebeurde vanaf 1613 en wel op initiatief van abt Matheus Irsselius en de aartshertogen Albrecht en Isabella.⁴¹ Evenmin zonder direct gevolg.⁴² Maar de onderhandelingen worden voortgezet en in 1617 schrijft abt Irsselius een brief naar Albrecht om hem aan zijn belofte houden dat hij het lichaam van heilige naar Antwerpen zou laten transporteren.⁴³ De hoop bleef gekoesterd tot in 1626⁴⁴ toen de stoffelijke resten op drie december uiteindelijk opgegraven werden om naar de abdij van Strahov bij Praag te worden overgebracht. Dit gebeurde op 2 mei 1627 en was ongetwijfeld een streep door de rekening van abt Irsselius’ ambities. Niettemin kon hij twee relieken van de ordestichter bemachtigen. Deze werden in 1627 feestelijk te Antwerpen ingehaald, waarbij een processie door de ganse stad trok en verschillende kerken aan deed.⁴⁵ De devotie werd geïnstitutionaliseerd met de oprichting van een Sint-Norbertusbroederschap door paus Urbanus VIII in 1629.⁴⁶

41) Janssens (1950), pp. 113-114.

42) *Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire* 1 (1837), p. 167.

43) Janssens (1950), pp. 123-124.

44) Génard (1859a), p. LVII.

45) *Acta Sanctorum Junii*, pp. 905 e.v.

46) Génard (1859a), p. LVII.

De omlijsting van het altaarstuk: het retabel als rubensiaans *Gesamtkunstwerk*

Haeger legt sterk de nadruk op de iconografische samenhang van het altaarstuk en de retabelsculptuur; omdat zij hierin een bewijs ziet voor de toeschrijving aan Rubens van het ontwerp voor het gehele retabel, schilderij inclusief omlijsting. Rubens wordt immers traditioneel beschouwd als de drijvende kracht achter de ‘typisch barokke’ dialoog tussen schilderkunst en beeldhouwkunst. Elders heb ik reeds beargumenteerd dat deze stelling mijns inziens genuanceerd moet worden.⁴⁷ Bovendien blijkt de inhoudelijke samenhang tussen schilderij en sculptuur niet zo groot als Haeger wel gewild zou hebben. Uit iconografische bronnen blijkt immers zonder twijfel dat de kerkpatroon, Sint-Michiel, wel degelijk aan linkerkant van de de H. Maagd (heraldisch rechts, evangeliezijde) opgesteld stond en dat er dus van een vergissing bij de heroprichting te Zundert geen sprake was.⁴⁸ De uitkraging van de beenpartijen van de figuren van Lucifer én Tanchelm bevestigt dit enkel. Naast de overlevering “Het is seer waerschynelyck dat dezen autaeer zelf oock door Rubens geordonneert is, edogh dese anectdote door de schryvers niet aengehaelt en wort. Ick vermyne dat daer van documenten berusten in dese abdye”⁴⁹ en de twee olieverf-ontwerpen van de hand van de schilder, zijn er immers geen feiten die zijn auteurschap bevestigen.

Er is echter een ander gegeven dat naar mijn mening evenwel ook voor de toeschrijving pleit, met name het uitzonderlijke karakter van de architecturale omlijsting. De opstand van het retabel in de vorm van een

47) Bij het voorbeeld dat dit moet illustreren, het hoogaltaarretabel van de Antwerpse kathedraal (1621-26), is helemaal niet zeker dat het bouwwerk werd opgetrokken naar een ‘totaalontwerp’ van Rubens, Herremans (2005), pp. 181-202.

48) Antwerpen, Musuem Plantin-Moretus, Prentenkabinet, tekening van het hoogaltaar van de Antwerpse Sint-Michielsabdij met feestdecoratie (Inv.nr. OT 1856); huidige bewaarplaats onbekend, Hubert Quellinus, *Interieur van de Sint-Michielsabdij tijdens een begrafenis*, olie op doek, 74 x 68 cm, op 17.10.1933 geveild bij Helbing, München nr. 479 met vermelding “gesigneerd en gedateerd”. Afbeelding: RKD en Baisier (2008), p. 256. Op de tekening zijn duidelijk de contouren van de Sint-Michielsculptuur te herkennen, terwijl op het schilderij de linker bovenhoek van het retabel met het beeldhouwwerk, en vooral de uitbeelding van de duivel, evenzeer zichtbaar is.

49) [De Wit][1748], p. 149 (nota door Mols).

driehoekig fronton met acroteriën, beeldhouwwerken op de apex en de beide uiteinden, kende zijn gelijke niet. De plaatsing van drie meer dan levensgrote albasten beelden boven op de constructie was ongezien en zou dit – voor zover bekend - ook blijven in de loop van de zeventiende eeuw.⁵⁰ Omdat het retabel van het hoofdaltaar zulke immense proporties bezat, diende er volgens Van der Sterre⁵¹ een fundament onder gelegd te worden dat ongeveer 20 voet⁵² (ca. 5,7 m) diep uitgegraven werd.⁵³ Mogelijk had het aanbrenge van dit fundament ook te maken met de aanwezigheid van een crypte onder het geheel.⁵⁴ Volgens Van der Sterre was deze bereikbaar via een smalle trap aan de achterzijde van het altaar, onder het tabernakel. De plaatsing van een tabernakel aan de achterzijde van het retabel, “[...] un ripositorio di dietro l’altare per il santissimo Sarcamento [...]”⁵⁵, had Rubens reeds eerder voor het hoogaltaar van de Gentse kathedraal voorzien.⁵⁶

Recent vergelijkend onderzoek naar de plaats van Rubens’ ontwerpen in de contemporaine retabelbouwkunst heeft het aandeel van de schilder-architect in een nieuw daglicht kunnen plaatsen.⁵⁷ Rubens’ bijdrage blijkt aanzienlijk, maar niet zozeer wat betreft ‘barokke interactie’ tussen schilderkunst, architectuur en sculptuur. Naast de introductie van een specifiek bekroningstype, een cartouche, al dan niet voorzien van sculptuur in een gebroken fronton (‘rubenstype’) dat onder

meer dankzij Lukas Faydherbe een zekere verspreiding kende⁵⁸, heeft deze voornamelijk bestaan uit enkele opmerkelijke opstanden en de uitdrukking van een manifeste en toonaangevende kennis van de post-michelangeleske architectuurtaal. Ook het hoogaltaarretabel van de Antwerpse Sint-Michielsabdij wijkt met zijn driehoekige fronton en drie monumentale sculpturen af van de gangbare opstand (portiek met nis rondom een bescheiden beeldhouwwerk tussen een gebroken fronton) en hoort ook dankzij zijn subtiele michelangeleske zuilenstapeling in deze laatste categorie thuis. Veel navolging kenden deze hoogst originele maar exuberante – lees kostintensieve - rubensiaanse constructies echter niet.⁵⁹

50) Herremans (2007). Het enige gedateerde retabel dat een vergelijkbaar motief vertoont, maar dan op veel kleinere schaal, is dat van de Triestkapel in de Gentse kathedraal. Het is een werk dat eveneens aan Hans Van Mildert wordt toegeschreven (1624-25). Hier gaat het evenwel om een gebroken fronton in combinatie met drie staande sculpturen.

51) Van der Sterre (1629), pp. 56 e.v.

52) Eén Antwerpse voet bedroeg 28,68 cm .

53) Nog volgens dezelfde auteur bedroeg de totale hoogte van de ganse constructie 47,5 voet (ca. 13,6 m). De afmetingen van individuele onderdelen zagen er als volgt uit: piëdestallen en zuilbasissen: 12 voet (ca. 3,4 m), zuilen en kapitelen samen 15 voet hoog (ca. 4,3 m), hoofdstel en bekroning: 12 voet (ca. 3,4 m), het middelste standbeeld van de Moeder Gods: 8,5 voet (2,4 m) en de beide andere 7,5 voet of ca. 2,1 m. Het altaarstuk van Rubens reikte 16 voet (ca. 4,6 meter) hoog en mat 12 voet (ca. 3,4 m) breed.

54) Volgens Van de Perre lag de romaanse crypte die herontdekt werd in 1843 meer naar het westen en het noorden. Van de Perre (1999), p. 34.

55) Casteels (1961), p. 323.

56) Herremans (2007), p. 99.

57) idem, pp. 148 e.v.

58) Herremans (2008), pp. 148-151.

59) Herremans (2007), pp. 148 e.v.

Bijlagen

Bijlage 1

J. C. Van der Sterre, *Het leven van den H. Norbertus sticht-vader der ordre van praemonstreyt ende apostel van Antwerpen. In dry boecken beschreven door H. Ioann. Chrysostomus vander Sterre Canonick ende prior van S. Michiels, Antwerpen 1623.*

213

[...]

Om dat den h. Norbertus eenen soo treffelijcken voorstander Gheweest is van dit hoochweerdigh Sacrament, soo is't oock dat nu onlanghs den teghenwoordigen paus Gregorius XV vollen aflaet gegunt heeft alle Christen-gheloovighe die sondaeghs naer d'octave des h. sacraments sullen comen bidde

ende besoecken de kercke van S. Michiels t'Antwerpen / ende soo wie hem sal laeten vinden inde misse die alle donderdaghen aldaer gheschiedt ter eeren van dit h. Sacrament ; sal 'telcke reyse verdienen 100. daghen aflaet.

[...]

Bijlage 2

J. C. Van der Sterre, *Echo Sancti Norberti triumphatis sive Commentarius eorum, quae ab Antwerpiana S. Michaelis Praemonstratensium canonicorum Ecclesia [...], Antwerpen, 1629.*

56

[...]

Admotus est clavo Ecclesiae S. Michaelis anno M. DC. XIV. Reverendus admodum Pater ac Dominus D. Matthaeus Irsselius et Archipresbytero districtuum Bredani & Hoochstratani, ac Persona in Minderhout :

[Vir vel] eam ob causam immortalis memoria dignus, quod pro impetrando Ecclesiae suae S. Michaelis, hoc Sanctissimi NORBERTI Patriarchae nostri ac Antverpiensium gloriosi Apostoli corpore, non parum operae ac impensarum posuerit.

[...]

58

Quod autem Matthaeus Abbas decorem domus Dei cum Regio vate mirifice [diligat] luculentissimis indicijs testatum fecit. Praeter enim varia, quae in divinatorum Officioru[m] ac tremendi Altaris mysterij celebriorem usum zelo indefesso procuravit; etiam ips[a] Canonicorum in Odeio Subsellia, quae iam olim Choro indiderat Abbas Ioannes de Weerdt, per Iconomachorum rabiem confracta penitus ac disiecta, insigni qua architecture qua sculpturae opere restituit. Preter enim coronidem cum zophoris, superciliis aliisque affabre factam, intercolumnijs Ionici operis egregie variegatis, ac eorundem capitellis compositis incumbentem ; singulis subselij Seraphini singuli alis expansis su-

59

perne imminent: ipsa autem sedilia superiora Leoninis hinc inde pedibus & unguibus; inferiora autem singula binis Aquilis decore sustentur. Altaris etiam summi vario ex marmore opus egregium erexit, quod INCARNATO REGI DEO, sed & gloriosis Antverpiae nostrae Tutelaribus Diuis, Virgini Deiparae, S. Archangelo Michaeli, ac Divo NORBERTO sacrum esse voluit. Est autem totius operis adeo vasta moles, ut fundamentum ei, ad viginti fere pedes alte defossum substerni debuerit, cui ex nigro polito marmore, ipsa Altaris machina, quae Corinthia architectura constat, incumbit. Altitudo eius cum ipsis desuper impositis statuis, quadraginta septem pedum est & semis. Ipsi geminarum hinc inde ex variegato marmore consistentium columnarum plinthe cuthoris & basibus ac astragalibus, duodenum pedum altitudinem habent ; Columnae autem ipsae cum suis epistilijs ac capitibus, quindecim : ipsa denique Architrabs cum suis fascijs, corona, cimatio aliisque ex candido marmore ornamentis, duodenis rursus pedibus in altum exurgit. Tres autem superne ex alabastro Statuae egregio artificio factae, ipsi altaris moli insistunt, quarum media Virginis Deiparae, Ecclesiae huius Patronae primariae octo pedes alta & semis versus ipsam Eccle-

60

siae testudinem exurgit: Filiolum laeva dulcissimum substratis ad cultum fidelibus suaviter arridentem, ac manu elata benedictionem impertientem; dextra vero sceptrum aureum gestat, ut vertice coronam, pedibus autem Serpentem illum proterit ; cuius pestiferis sibilis Eva nimis credula, mortem mundo invexit. Utrumque Virginis latus claudunt

binae item egregio opere efformatae ex eode albo marmore Statuae Septem pedes altae & semis; hinc Sancti coelestis militiae Archistrategi, alterius Ecclesiae nostrae Patroni Michaelis in Luciferum, quem pedibus premit, pro laesi Numinis gloria fulmen vibrantis; inde vero gloriosi Antverpiae nostrae Apostoli ac Candide IESU militie Ducis NORBERTI heresiarcham Tanchelinum conculcantis, qui dextra in triumphum protensa Venerabilis Sacramenti hierothecam, sinistra crucem Primatis sustinet. Sub ipso autem summo altari (ut hoc verbo insinuem) adeoque sub ipsa eius mensa, à posteriori parte, ubi concinne ex varijs item marmoribus constructa augustissimi Sacramenti ediculam sacram continet, angusto licet aditu, & quem nisi capite inflexo subintrare quis potest, adinstar specus Bethlehemitice sese antrum quoddam offert, paucorum hominum capax, de quo vere affirmes, quod *In tota non sit sanctior Aedelocus.*

61

Ornata est crypta haec sacra quatula est, circumcirca picturis non tam ad pompa splendidis, quam ad pietate simplicibus, hinc Virginis Deiparae inde S. Ioseph, reclinatum in presepio insignem ex alabastro IESULUM pusionem venerantium: cum bove & asino Regis gloriae stipatoribus, Angeli assident, ac ijsdem immixti S. NORBERTUS ac primi Sodales eius Praemonstratensis Ordinis Patres BB. Hugo, Evermodus, Antonius, Walterus, Milo, Richardus, Waltmannus, Henricus, &c. delata per totidem Angelos trium solennium votorum munera, Aurum scilicet paupertatis, Myrrham castitatis, ac obedientiae Thus, parvulo IESU nato ipso Natalis eius die (quod factum anno MD. C. XXI.) devoti offerunt: quorum in consortio, in sacra hac specu Religiosus quilibet vel cum ijsdem Sanctis Patribus (quod utiliter saepius fecerit) vota sua religiosa renovet; vel se Deo suo totum, in spiritu humilitatis & animo contrito substernes, effundat in conspectu eius orationem ac lachrymas suas, ut suorum veniam peccatorum impetrare queat. Ipsum autem marmoreae illius molis supra descriptae medium vario Echinorum, spirarum, ac fimbriarum flexui inclusam pi-

62

cturam, sedecim pedes altam a duodecim latam, exhibet, quae Apellaeum Petri-Pauli Rubenii opus, magnis pictoriae artis admiratoribus admodum

probatum, Sacram ipsam Theophaniam sive Dei-hominis factam Gentium primitiis, tribus Sanctis Magis manifestationem maiestatis ac venerationis plenam ad vivum representat.

[...]

Bijlage 3

Antonius Sanderus, *Chorographia sacra coenobii S. Michaelis Antverpiae* [...], Brussel, [1660]

18

[...]

XXXIX. Matthaeus Irselius creatus Abbas 27. Maij anno 1614. aetatis suae 72. rexit annis 15. mense uno. Obijt anno 1629. aetatis 88. Epitaphium habet marmoreum in sinistro chori latere, juxta summum altare, cui aureis litteris inscriptum, versus chori ambitum. D.O.M. S. Et AETernae Memoriae R. D. MATTHAEI IRSELY Qui Norbertino Middelburgensium coenobio ab haereticis pulsus, varijs aerumnis & carceribus ut aurum probatus, ex Archipresbytero districtus Hoochstratani, & Bredani, hujus Ecclesiae Abbas L. creatus est: Ubi templum hoc variis operibus ornasset Hic Judicem Christum exspectat. Obiit anno 1629. 15. Julij cum praesuisset 16. Aetatis 88.

19

Defuncto quod tibi vis, Lector precare. VERSUS SUMMUM ALTARE. Admodum R. & Amplissimus Dominus D. MATTHAEUS IRSELIUS, Decorem domus Dei impense diligens, Incarnato Regi Deo, Divisque Antverpiae Tutelaribus, hanc Principis Altaris egregiam Molem erigendam curavit, ubi juxta SS. Sacramentum, quod mirifice coluit, Corporis sui exuvias deponi voluit. Vir fuit antiquae fidei, & solidae, ac indefessae Pietatis, ut pie semper vixit, ita pie Obijt, idibus Julij, anno M.DC.XXIX. Anima ejus in bonis demoretur, & semen ejus Haereditet terram Sacrophago (sic) litteris ex candido marmore inscriptum

D.O. M.

F. MATTHAEUS IRSELIUS

Abbas XL. Hujus Ecclesiae

Hic exspecto donec veniat immutatio mea.

Anno 1629. idibus Julij

20

[...]

Sepultus ante aram B. Virginis, Civitatis Antverpiensis, ac totius Ordinis Praemonstratensis Patronae singularis. De viri ejusdem zelo, pietate, doctrina infra agendum erit: epitaphium nullum adhuc habet, nisi quod ipse sibi posuit adhuc Prior existens, plus humilitate commendabile, quam si fumosis ac fastuosis titulis refertum esset:

D.O.M.

Sal infatuatum hic jaceo,
Conculcandum ab hominibus.
Calcate Viatores, nec parcite, ut parcat Deus
F. Chrysostomo, quondam Priori.

[...]

Sed aliud hoc ex merito optimi hujus Antistitis epitaphium posuit ejus jam successor.

D.O.M. S.

Reverendo admodum
Amplissimoque Domino
D. JOANNI CHRYSOSTOMO
Vander Sterre, hujus Ecclesiae
Abbati XLI. candidi ac Canonici
Ordinis Praemonstratensis
Per Circarias Brabantiae & Frisiae
Vicario Generali, ac Visitatori Apostolico,
Anno M.D.C.LII.XXVIII Julij pie mortuo,
Norbertus Abbas, ejus successor
Poni curavit.

[...]

24

Anno 1629. *Urbanus VIII*. Diplomate suo erigit in Ecclesia S. Michaelis confraternitatem sub invocatione *S. Norberti*, eamque varijs spiritualibus gratijs ditat, & indulgentijs, cui R. mus per ea tempora Antverpiensium

Episcopus *Ioannes Malderus*, leges quasdam regulasque adjecit.”⁶⁰

[...]

31

Statuae & Picturae multae in templo (quod cum nitore, quam in alijs etiam officinis est, reperire, suam habet majestatem) elegantesque valde, ac venustae. Loco summi altaris (quod quidam dicunt in hispaniam translatum, & in Capella Regia positum) Matthaëus Abbas aliud insigne restituit, in quo tres desuper statuae, ex candido marmore circiter novem pedum longae. Prima est B. Virginis Mariae, cum Puerulo Jesu in finu suo & Serpente sub pedibus. Altera S. Michaelis fulmine diabolum Siderantis, Tertia S. Norberti in habitu ordinis, manu dextra venerabile Sacramentum tenentis, & haereticum Tanchelinum pede conculcantis, quae omnes ab eccellente sunt magistro. Habet idem altare imaginem, perelegantem a manu & penicillo Petri Pauli Rubenii, quem apellem saeculi nostri non pauci indigetant, quae adorationem trium magorum cum muneribus Christo factam repraesentat.

[...]

Pendet etiam in choro supra tumulum Matthaëi Abbatis, Imago ejusdem non impare elegancia a praefato Rubenio depicta.

[...]

CAPUT X.

Ecclesia S. Michaelis quomodo Mariana? an ea sit item, quam in castro, seu Burgo Antverpiensi dedicavit S. Amandus?

Non loquar hic meis, sed Augustini Wichmanni verbis, qui Brabantiae suae Marianaë libro 3. cap. 31. hunc in modum disserit: “Canonici S. Michaelis ad Capellam D. Virginis Mariae ad stipitem, vulgo onse Lieve Vrouwe op t’Stocxken, sese transtulerunt, quae, paulatim ad eam magnificentiam surrexit, in qua hodie cernitur, Sanctissima Deipara in Patronam tutelarem totius urbis delecta quam etiam coenobij sui Michaelitici praesidem mox constituit S. Norbertus uppote cujus

32

Felicissimis auspicijs cui unice devotus erat, difficillimum hoc negotium

⁶⁰) Sanderus [1660], p. 24.

in extirpanda haeresi peregerat. Licet enim antea Ecclesia sacra, a quo hodieque cognomentum suum obtinet: primaria tamen ejus Patrona est Sanctissima Virgo Maria, prout ex consueta professionis formula constat, qua quisque Canonicorum religiosorum solenniter se Deo, hisce verbis consecrat: Offerens trado me Ecclesiae Sanctae Dei Genitricis Mariae, ac Sancti Michaelis Antverpiae &c. Adveniente itaque Antverpianam S. Norberto, & candida ejus societate (quam vere Marianam dixero) gloriosissimae Angelorum Reginae Mariae locum cessit gloriosus Seraphinorum Princeps, & caelestis militiae archistrategus, Michael, tum quoad hanc Ecclesiam (cujus nihilominus secundarius Tutelariorum est) tum quo ad universale totius urbis patrocinium, quae eodem sancto procuratae, prefatae caelestis Reginae tutelae est commissa. Unde optimo jure, coenobium hoc longe celeberrimum, inter Mariana numerandum est, cujus summum altare (opus vere Basilicum & stupendum) nuper noviter erectum, eidem Deiparae tanquam primariae patronae, uti antea fuerat, ac simul duobus aliis Antverpiae divis tutelaribus S. Angelo Michaeli, ac D. Norberto sacrum esse voluit, bonae memoriae Abbas Matthaeus Irrelius (sic). Preter quod in eadem Ecclesia, duo insuper distincta visuntur, quorum unum retro chorum, Virgini Gloriosae & Gaudiosae, alterum ante chorum Matri Dolorosae, jam olim & nunc sacra sunt.

[...]

Bijlage 4

Acta Sanctorum Junii ex Latinis et Graecis, aliarumque gentium antiquis monumentis, servatâ primigeniâ scriptorum phrasi, collecta, digesta, commentariis et observationibus, Antwerpen, 1695-1717, dl. 1.

957

[...]

103 XXXIX MATTHAEUS IRSELIUS, Norbertino Middelburgensium coenobio ab haereticis pulsus, variis aerumnis & carceribus ut aurum probatus, ex Archipresbytero districtus Hoogstratani & Bredani, Abbas creatus est XVII Maji, anno MDCXIV, aetatis suae LXXII. Hujus Abbatis anno vi, Christi MDCXX, rursus funesto incendio conflagravit totum cum ecclesia

monasterium, cum nullum ab aquis subsidium ferri possit, per acerrimum gelu, quod ipsum quoque Scaldim strinxerat, uti ex patre audivisse saepe (sic) me puerum memini, natus ipse ottavo post incendium istud anno. Adeo autem tunc saviit (sic) flamma, ut ipsos quoque lapides, summa fastigia claustralis ambitus antiquo more coronantes, consumpserit; & opus fuerit novo (quod facile apparet) opere bonam illius partem resuscitare, maxime ad meridiem, qua connectitur refectorio. Tantam tamen jacturam cito reparavit Matthaeus Abbas, incredibili (ut libellus supplex asserit) sumptu, nullo vel ab Aula, vel ab alio quopiam subsidio adjutus. Tandem vero obiit etiam ipse anno MDCXXIX, XV Julii, cum praefuisset annis XVI, aetatis LXXXVIII, & templum variis operibus ornasset, sicut legitur in Epitaphio, quod marmoreum habet & aureis inscriptum litteris, in sinistro chori latere juxta summum altare, versus ambitum, quod altare ab eo erectum supra laudavi num. 145. Habet nihilominus ad ejusdem altaris cornu, quod Euangelii dicunt, sepulcralem lapidem candidi marmoris, cui vivus hoc solum inscribi voluit. D.O.M. Matthaeus Irselius, hic expecto, donec veniat immutatio mea. Effigies vero, picta manu Rubenii, pendet ad proximam qua chori fornix sustinet columnam. Notandum tamen quod habet Epitaphium prius, praefuisse Matthaeum annis XVI, intelligi non posse de integris: cum ex praemissa temporis nota de creatione & obitu ejus conficiantur, praefuisse tantum annis XV, mense I, diebus XVIII.

104. XL JOANNES CHRYSOSTOMUS VANDER STERRE Buscoducensis, eodem quo decessor obiit anno creatus, consecratus VII Octobris, per XXIII annos regiminis sui, multimodis Ecclesiam & Abbatiam ornavit. [...]

Nec praeterierim Propylaeum, ex Rubenii designatione, alboque ac caeruleo saxo, praetensum ei area, qua viam regiam inter & ecclesiam jacet ad Orientem, ut dixi;

[...]

958

[...]

; atque ANNO MDCLII pie mortuus, sepultus jacet juxta majus altare, ex opposito decessoris ad cornu Epistolae, sub simili marmore; ubi habet praecitatum Epitaphium, in eodem chori latere positum a successore, ex

opposito ejus quod ipse posuerat decessori: habet etiam ibidem similiter pendulam ex columna effigiem, devotissime pictam, sicut vivens toto vultu pietatem spiraverat.

[...]

Bijlage 5

P. Génard, *Ville d'Anvers. Inscriptions de l'abbaye de S. Michel*, in *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen Arrondissement Antwerpen. Vierde deel. Antwerpen. Abdijen en kloosters*, Antwerpen, 1859, pp. 5-132.

[In het hoogkoor, volgend op het grafmonument van Isabella van Bourbon]

11

Marmeren gedenkstuk
Monument de marbre

[afbeelding van wapen]

Admodum Reverendus
et Amplissimus Dominus
D. MATTHAEUS IRSSELIUS
decorem Domus Dei
impense diligens, Incarnato
Regi Deo, Divisque Antverpiae
Tutelaribus, hanc Principis Altaris
egregiam molem erigendam curavit, ubi
juxta SS. SACRAMENTUM, quod mirifice coluit,
donec mortale hoc indueret immortalitem,
corporis sui exuvias deponi voluit. Vir fuit
antiquae fidei et solidae ac indefessae pietatis,
ut pie semper vixit, ita pie obiit, idib. Julii
anno M.D.C.XXIX.
Anima ejus in bonis demoretur: et semen
ejus haereditet terram.

Witte marmeren zerksteen.
Pierre sépulcrale de marbre blanc

D.O.M.

MATTHAEUS IRSSELIUS
hic expecto
donec veniat immutatio mea

Achter het hoog autaar.
Derrière le maître-autel.

Onder het afbeeldsel van Mattheus Irsselius, geschilderd
door Petrus-Paulus Rubens.

Au-dessous du portrait de Matthieu Irsselius, peint par
Pierre-Paul Rubens.

Reverendissimus
ac

Amplissimus Dominus
MATTHAEUS IRSSELIUS
hujus Ecclesiae
Abbas XXXIX

[beschrijving van het marmeren gedenkstuk van abt Johannes Baptist Vermoelen]

12

Onder het afbeeldsel van Joannes-Chrysostomos van der
Sterre, geschilderd door Petrus-Paulus Rubens.
Au-dessous du portrait de Jean-Chrysostôme van der Sterre,
peint par Piere-Paul Rubens.

Reverendissimus
ac

Amplissimus Dominus
JO.ES CHRYSOSTOMUS

VAN DER STERRE
hujus Ecclesiae
Abbas XL

Marmeren gedenkstuk.
Monument de marbre.

[afbeelding van wapen]

D.O.M.S.
Admodum Reverendus
Amplissimusque Dominus
D. JOAN. CHRYSOSTOMUS VAN DER STERRE
hujus Ecclesiae Abbas XL.
Candidi Canonorum Praemonstrat. Ordinis
per Circarias Brabantiae et Frisiae Vicarius General.
ac Visitor Apostolicus zelo Dei ardens, scriptis
lucens, verbo potens, vivere desiit
anno M.D.C.LII. XXVII. Julii
Ut animae bene sit, precibus fave lector.

Nevens het hoog altaer.
A côté du maître-autel.
Zerksteen.
Pierre sépulcrale
D.O.M.
Hic Jacet
Amplissim. Dominus
JOES CHRYSOSTOMUS
VAN DER STERRE
Vicarius Generalis
Abbas XL hujus
Ecclesiae
R.I.P.

[...]
26

Op marmer, tegen den muer des choors. Gouden letteren.
Sur marbre, adossé au mur du choeur. Lettres d'or.

[afbeelding van wapen]

D.O.M.S.
REVERENDO Admodum
Amplissimoque Domino
D. IOANNI CHRYSOSTOMO
VAN DER STERRE huius Ecclesiae
Abbati XL, Candidi ac Canonici
Ordinis Praemonstratensis
per Circarias Brabantiae et Frisae
Vicario Generali, ac Visitori Apostolico
anno M,D,C,LII,XXVIII, Iulij piè mortuo
NORBERTUS abbas eius successor
Poni curavit.

[...]
41

Tegen het choor. Zwart marmeren gedenkstuk.
Monument de marbre noir, adossé au mur du choeur.

[afbeelding van wapen]

D.O.M.S.
et aeviternae Memoriae
R.di D. MATTHAEI YRSSELII
qui Norbertino Middelburgen. Coenobio
ab Haereticis pulsus, variis aerumnis et
carceribus, ut aurum probatus, ex Archipresbytero

Districtus Hooghstratani et Bredani, hujus Ecclesiae
Abbas XL. creatus, ubi templum hoc variis operi-
bus ornasset hic Judicem Christum expectat.
Obiit CIC.ICC.XXIX.XV. Jul: cum praefuisset XVI. aetat.
LXXXVIII.
Defuncto quod tibi vis lector precare.

[...]

Bibliografie

- *Statuta candidi et canonici Ord. Praemonstratensis renovata ac anno 1630 [...] imposita*, Leuven, 1631.
- Ardura, B. (1995), *Prémontrés. Histoire et Spiritualité*, (C.E.R.C.O.R. *Travaux et Recherches*, VII). Saint-Etienne.
- Axters, S. (1959-60), *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*. Antwerpen.
- Baisier, C. (2008), *De documentaire waarde van de Kerkinterieurs van de Antwerpse School in de Spaanse Tijd*, 2008. (onuitgegeven diss. KULEuven).
- Beaujean, D. in het *Allgemeines Künstlerlexikon*
- Casteels, M. (1961), *De beeldhouwers de Nole te Kamerijk, te Utrecht en te Antwerpen*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten*, 16), Brussel.
- [De Wit, J.] (1910), *De kerken van Antwerpen. Schilderijen beeldhouwwerken geschilderde glasramen enz. in de XVIIIe eeuw beschreven door Jacobus De Wit*, (*Uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen*, 25), uitg. J. de Bosschere. Antwerpen, Den Haag [1748].
- Génard, P. (1859a), “Verhandeling over S. Michielsabdy te Antwerpen.” In P. Génard e.a. (red.) *Inscriptions funéraires et monumentales de la province d’Anvers: arrondissement d’Anvers. Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen*. 9 dln. Dl.4, Anvers, *Abbayes et Couvents. Antwerpen, abdijen en kloosters*. Antwerpen, pp. XXIII-LXXXV.
- Génard, P. (1859b), *Ville d’Anvers. Inscriptions de l’abbaye de S. Michel, in Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. Arrondissement Antwerpen. Vierde deel. Antwerpen. Abdijen en kloosters*. Antwerpen, 1859, pp. 5-132.
- Haeger, B. (1997), “Rubens’s *Adoration of the Magi* and the Program for the high Altar of St. Michael’s Abbey in Antwerp.” In *Simiolus. Kunsthistorisch tijdschrift* 25, pp. 45-71.
- Haeger, B. (2001), “Abbot Van der Sterre and St. Michael’s Abbey: the Restoration of its Church, its Image, and its Place in Antwerp.” In H. Vlieghe en K. Van der Stighelen (red.), *Sponsors of the Past. Flemish Art*

- and Patronage, 1550-1700. Proceedings of the Symposium Organized at the Katholieke Universiteit Leuven, December 14-15, 2001.* Turnhout, pp. 157-179.
- Haeger, B. (2006), "The Choir Screen at St. Michael's Abbey in Anwerp: Gateway to the heavenly Jerusalem." In *Munuscula Amicorum. Contributions of Rubens and his Colleagues in Honour of Hans Vlieghe, (Pictura Nova X)*, Turnhout, pp. 527-548.
 - V. Herremans (2003), "Het barokaltaar in de premonstratenzer abdijkerk: situering in de Zuid-Nederlandse context." In *De Norbertijnen en de Barok in de Nederlanden. Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdragen van de contactdag 2003.* Brussel 2003, pp. 57-67.
 - Herremans, V. (2005), "Vroomheid verbeeld. Iconografie van de zeventiende-eeuwse Zuid-Nederlandse retabelsculptuur: de rol van opdrachtgevers." In Hans Vlieghe en Katlijne Van der Stighelen (red.), *Sponsors of the Past. Flemish Art and Patronage, 1550-1700. Proceedings of the Symposium Organized at the Katholieke Universiteit Leuven, December 14-15, 2001.* Turnhout 2001, pp. 181-202.
 - Herremans, V. (2007), "eenen loffelycken ende hoffelycken aultaer" *Retabelplastiek in de Zuidelijke Nederlanden ca. 1585-1685* (onuitgegeven diss. VUB).
 - Herremans, V. (2008), "Das von Rubens entworfene Hochaltarretabel zur Himmelfahrt Mariae in der Pfarrkirche von Sint-Joost-ten-Node bei Brüssel – Ein einflussreiches Gesamtkunstwerk." In B. Baumgärtel (red.), *Himmlisch – Herrlich – Höfisch: Peter Paul Rubens, Jan Wellem und Anna Maria Luisa de' Medici.* Leipzig, pp. 148-151.
 - Janssens, P. (1950), "Une tentative de transférer en Belgique le corps de Saint Norbert." In *Analecta Praemonstratensia* 26, pp. 113-126.
 - Lane B. G. (1984), *The Altar and the Altarpiece. Sacramental Themes in Early Netherlandish Painting.* New York [etc.].
 - Philippen, L. (1934), "De heilige Norbertus en de strijd tegen het Tanchelisme te Antwerpen." In *Bijdragen tot de geschiedenis* 25, pp. 251-288.
 - Rutten, V. (1968), *De iconografie van St. Norbertus in Antwerpen tot 1796: een catalogus* (typescript). Antwerpen [1660].
 - Sanderus, A. [1660], *Chorographia sacra coenobii S. Michaelis Antverpiae*

[...]. Brussel.

- Steadman, D. W. (1982), *Abraham van Diepenbeeck. Seventeenth-Century Flemish Painter, (Studies in Baroque Art History, 5).* Michigan.
- Van de Perre, D. (1999), In *Middeleeuwse premonstratenzer sites en kerken, (Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdragen van de contactdag, 9).* Brussel, pp. 9-56.
- Van der Sterre, J. C. (1623), *Het leven van den H. Norbertus, sticht-vader der ordre van Praemonstreyt ende apostel van Antwerpen. In dry boecken beschreven.* Antwerpen 1623.
- Van der Sterre, J. C. (1629), *Echo S. Norberti triumphantis, sive commentarius eorum, quae ab Antvertiana S. Michaelis Praemonstratensium Canonice Ecclesia, tam pro impetrandis SS. Norberti.... Reliquiis; quam pro iisdem... excipiendis, peracta sunt [...],* Antwerpen.
- Vander Eyken, K. J. (1988), *De St.-Michielsabdij Antwerpen. Iconografische tentoonstelling 1124-1830.* Antwerpen.
- Van Moolenbroek, J. (2004), *Conflict en demonisering. De volksprediker Tanchelm in Zeeland en Antwerpen, (Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis 7).* Hilversum.
- Vlieghe, H. (1972), *Gaspar de Crayer, sa vie et ses oeuvres, (Monographies du "Nationaal centrum voor de plastische kunsten van de XVIde en XVIIde eeuw", IV).* Brussel.
- Vlieghe, H. (1987), *Portraits II. Antwerp - Identified Sitters, (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, XIX, II).* Leipzig.
- Wakefield, W. L. en Evans, A. P. (1969), *Heresies of the high Middle Ages, (Records of Western Civilization),* New York.
- Wichmans, A. (1632), *Brabantia mariana tripartita,* Antwerpen.